

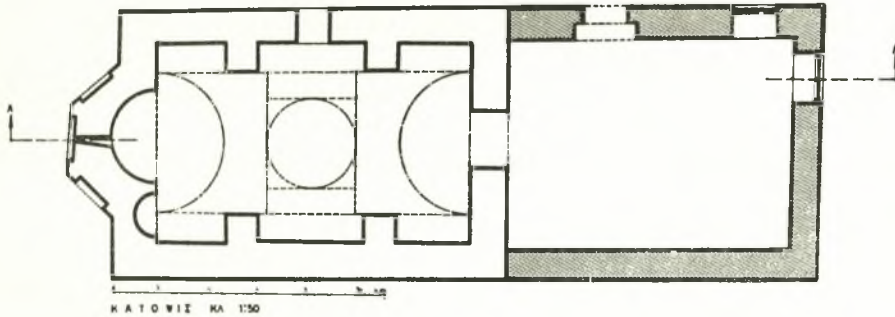
Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πί ν. 43 - 54· Σχ έ δ. 1 - 4)

I

Σε απόσταση 63 χλμ. δυτικά τής Καστοριάς, πολύ κοντά στα έλληνοαλβανικά σύνορα, στην περιοχή του Γράμμου, ανάμεσα στις θέσεις Παπούλη και Φλάμπουρο, βρίσκονται τα ερείπια του μικρού χωριού "Άγιος Ζαχαρίας"¹. Το χωριό είχε στα 1928, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή, 31 κατοίκους. Στον τελευταίο πόλεμο έγκαταλείφθηκε τελείως και τώρα μονάχα τα ταπεινά του ερείπια μαρτυρούν τη θέση του. Ή ανάμνησή του όμως ζή ακόμα στη μνήμη των γεροντοτέρων κατοίκων των γύρω χωριών.

Πολύ κοντά στο χωριό, μέσα σε γραφική κοιλάδα, όρθώνεται στην έρημιά ό μικρός ναός του "Άγιου Ζαχαρία"², κομψός σε μορφή και με κανονικές αναλογίες (Πί ν. 43 α - β, 44 α - β).

Σχ έ δ. 1. Ναός 'Αγ. Ζαχαρία. Κάτοψη

Ό σωζόμενος ναός είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με τρούλλο και έξωτερικά σταυροειδής έγγεγραμμένος, του τύπου που έπεκράτησε με την όνομασία Kuppelhalle.

Στην περιγραφή που ακολουθεί δέν ύπολογίζεται ό νάρθηκας στα Δ. του ναού, γιατί είναι μεταγενέστερη κατασκευή του 1921³.

Ό ναός σε κάτοψη είναι όρθογώνιο παραλληλόγραμμο, έξωτερικών διαστάσεων 8×5.50 μ., χωρίς να ύπολογίζεται ή κόγχη του ίερού, με πάχος τοίχων 0,75 μ. (Σ χ έ δ. 1).

1. Στην Τουρκοκρατία ήταν γνωστό με το όνομα Ζαγάρι, που και σήμερα ακόμα έπικρατεί στους ντόπιους (παραφθορά του Ζαχαρίας).

2. Μερικές πληροφορίες μās δίνει ό Παντελής Τσαμίσης, "Η Καστοριά και τα μνημεία της, "Αθήνα 1949, σ. 125, αλλά για πράγματα που έχουν δευτερεύουσα σημασία.

3. Ό νάρθηκας κατασκευάστηκε με ένέργειες του Παντ. Τσαμίση, όπως μās πληροφορεί ό ίδιος, δ.π.π. σ. 125.

Τὸ ἱερό ἔχει μιὰ κόγχη, ἐξωτερικὰ τρίπλευρη, μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα σ' ὄλο τὸ ὕψος του (Πί ν. 46α), ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική, μὲ ἀνοιγμα (χορδή) 1.80 μ. καὶ ἀκτίνα 0,90 μ. Εἶναι δηλαδὴ κανονικὸ ἡμικύκλιο. Βορείως τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται στὸ πᾶχος τοῦ Α. τοίχου μικρὴ κόγχη προθέσεως, πλάτους 0,80 μ. Ἡ εἴσοδος εἶναι δυτικά, μὲ μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν ἄξονα πρὸς Ν. Τὸ Β. τμήμα τοῦ Δ. τοίχου ἔχει ἐξωτερικὸ πλάτος 2.25 μ. καὶ τὸ Ν. 2.10 μ., ἐνῶ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας 1.15 μ. Ὁ τροῦλλος μὲ μᾶλλον ψηλὸ τύμπανο, ὀκτάπλευρος (Πί ν. 45β) ἔχει διάμετρο μικρότερη ἀπὸ τὴν διάμετρο τῆς κατὰ μῆκος καμάρας καὶ ἡ στήριξή του γίνεται μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τρόπο : ἀπὸ Α. καὶ Δ. πάνω στὴν κατὰ μῆκος καμάρα καὶ ἀπὸ Β. καὶ Ν. πάνω σὲ δυὸ ἐγκάρσιες καμάρες, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ 4 πεσσοὺς συμφυεῖς μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προβάλλουν σὰν παραστάδες. Οἱ ἐγκάρσιες αὐτὲς καμάρες ἐξωτερικὰ ἐξαίρονται στεγαζόμενες μὲ δικλι- νῆ στέγη. Χαρακτηριστικὸ στὴν περίπτωσι εἶναι ὅτι οἱ ἐγκάρσιες καμάρες εἶναι κατὰ πολὺ ψηλότερες ἀπὸ τὴν κατὰ μῆκος, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ράχης τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ν' ἀρχίζη ἡ κλίση τῆς στέγης τῶν ἐγκαρσίων⁴ (Πί ν. 45α· Σ χ ἐ δ. 4)⁵. Ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ὁ τροῦλλος εἶναι τοποθετημένος πάνω σὲ σταυρεπίστεγο ναό.

Ἐσωτερικὰ τὰ ἐγκάρσια τόξα ἀπὸ ὀρισμένο σημεῖο καὶ πάνω συγκλίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ καθὼς ὑψώνονται εἰσχωροῦν στὸ σῶμα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σχηματίζεται τὸ τετράγωνο, ποὺ μέσα σ' αὐτὸ ἐγγράφεται ὁ τροῦλλος.

Ὁ τροῦλλος, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ὀκταγωνικὸς καὶ σὲ κάθε πλευρὰ του φέρει ἀπὸ ἓνα τυφλὸ ἀψιδώμα στὴ θέση παραθύρου, μὲ μιὰ λεπτὴ σχισμὴ στὴ μέση γιὰ τὸ φωτισμὸ (Πί ν. 45β). Τὰ τόξα τῶν παραθύρων φέρουν ἀκτινωτὰ βαλμένες πλίνθους, ἐνῶ μιὰ σειρὰ πλίνθων διαγράφει ἐξωτερικὰ τὸ τόξο.

Ὁ τροῦλλος εἶναι χτισμένος ἀπὸ πωρόλιθο λαξευτὸ σὲ κανονικοὺς δόμους, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι μὲ ἀργολιθοδομή (Σ χ ἐ δ. 3).

Μὲ κανονικοὺς δόμους, ποὺ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεσολαβοῦν σειρὲς πλίνθων, εἶναι χτισμένη καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (Πί ν. 46α).

Ὁ ναὸς ὁ ναὸς σκεπάζεται μὲ πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο.

Τρία τοξωτὰ παράθυρα σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις, στὴ Ν. πλευρὰ τοῦ ναοῦ, μὲ τὶς ἴδιες λεπτὲς σχισμὲς φωτίζουν ἐλάχιστα τὸ ἐσωτερικὸ. Στὴν Α. πλευρὰ, ψηλὰ στὸ ἀέτωμα, ἄλλη παρόμοια σχισμὴ χωρὶς περίγραμμα, καθὼς καὶ μιὰ στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ συμπλη- ρώνουν τὸ φωτισμὸ μέσα στὸ ναό. Οἱ σχισμὲς ὅλες ἐσωτερικὰ ἔχουν μεγαλύτερο ἀνοιγμα (Σ χ ἐ δ. 2). Τέλος, ἓνα παράθυρο, ἀνοιγμένο ἴσως μεταγενέστερα, ὑπάρχει στὴ Ν. πλευ- ρὰ καὶ ἀπὸ πάνω του ἀνακουφιστικὸ τόξο μὲ ἴχνη τοιχογραφίας καὶ ἐπιγραφή, γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος παρακάτω.

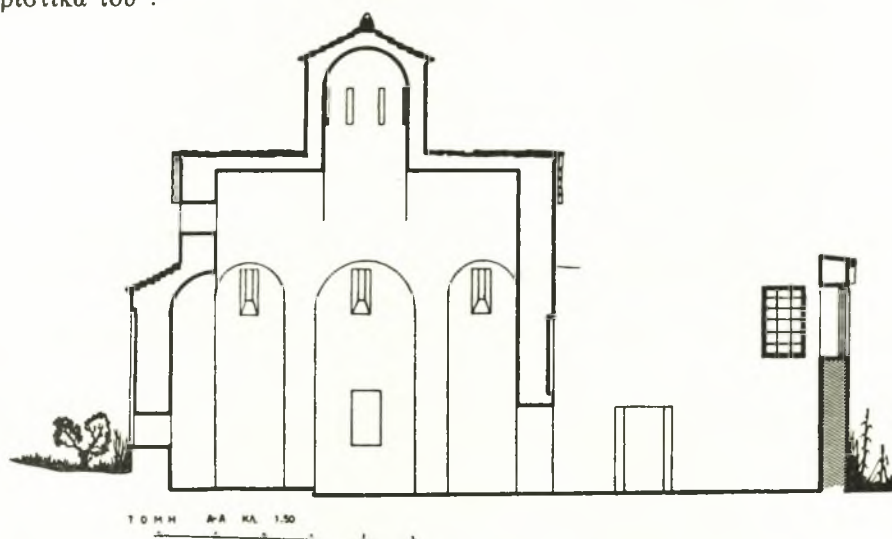
Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ, ὅπως τὸν περιγράψαμε παραπάνω, μονόχωρος τρουλλαῖος μὲ ἐξωτερικὴ μορφή σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, καὶ ὁ τρόπος στηρίξεως τοῦ τροῦλλου δὲν εἶναι σπάνιοι. Ἀπαντᾷ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ἄν καὶ δὲν ἔχη συστη- ματικὰ μελετηθῆ οὔτε καὶ ἐρμηνευθῆ ἡ ἀκριβὴς προέλευσή του⁶, μνημεῖα τοῦ τύπου ἔχουν

4. Πρβλ. τὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Σοφικοῦ, Ἁ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἀνατο- λικῆς Κορινθίας εἰς ABME A' (1935) σ. 59, μὲ τὴν παρατήρησι ὅτι στὸν Ἁγ. Ζαχαρία ἡ διαφορὰ τοῦ ὕψους εἶναι πολὺ μεγαλύτερη.

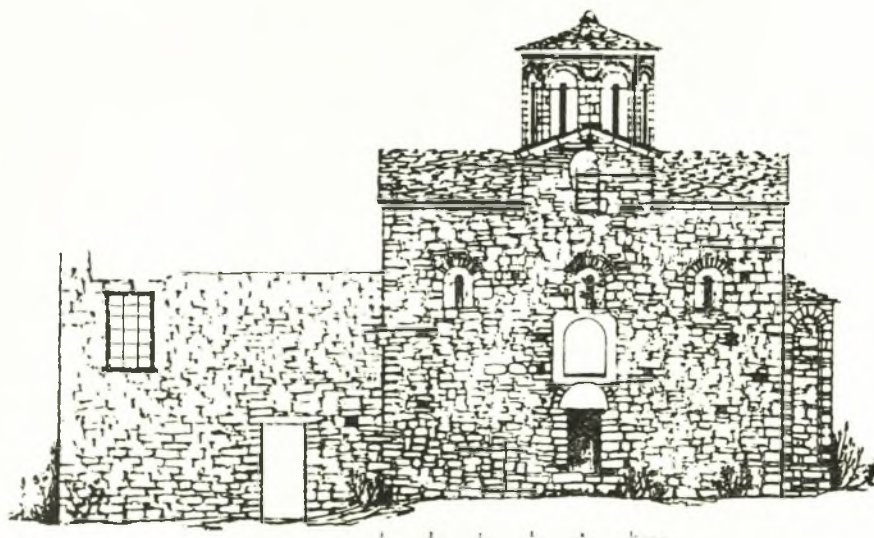
5. Τὰ σχέδια εἶναι τῆς ἀρχιτέκτονος τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως δ. Δέσποινας Νάσσου.

6. Megaw A. - Hawkins E., The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its frescoes, *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962) σ. 281, σημ. 14. Ἀκόμη R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965, p. 305.

έπισημανθή παντοῦ καὶ ἔχουν μελετηθῆ μεμονωμένα. Ὁ G. Millet δίνει τὰ κύρια χαρακτηριστικά του⁷.

Σχέδ. 2. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία, τομή κατὰ μήκος

Σχέδ. 3. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία, νοτία ὄψη

Στὴν Κύπρο, ὅπου εἶναι διαδεδομένος ὁ τύπος⁸, ἔχομε τὴν Παναγία τοῦ Ἀράκου στὰ Λαγουδερά⁹, τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Πέρα Χωριό¹⁰, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀφέν-

7. Millet G., *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, p. 46-47.

8. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1942, σ. 443.

9. Α. Στυλιανοῦ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου, Λαγουδερά, Κύπρος, εἰς *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Βυζαντινολ. Συνεδρίου*, Ἀθήναι 1955, τ. Α', σ. 459, τομαὶ καὶ κάτοπις πίν. 142, 143.

Α. καὶ J. Stylianos, *The painted churches of Cyprus*, 1964, σ. 70, πίν. 40.

10. Megaw A. - Hawkins E., ὀ.π.π. καὶ Α. καὶ J. Stylianos ὀ.π.π. σ. 147.

τρικας¹¹, τὴν Παναγία τοῦ Κάμπου¹², τὸ παλαιὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη¹³, τὴν Παναγία Καρδακιώτισσα¹⁴ καὶ τὴν Παναγία Ὑπάτης¹⁵, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ κυριότερα δείγματα.

Στὴν Πελοπόννησο ἀναφέρομε χαρακτηριστικὰ τὸν Ἅγ. Ἀνδρέα Γόρτυνος¹⁶ καὶ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες Στεμνίτισης¹⁷, τὸν Ἅγ. Γεώργιο Σοφικοῦ¹⁸ καὶ τοὺς ναοὺς Ὑπαπαντῆς καὶ Ἅγ. Ἀντωνίου¹⁹.

Στὰ νησιά ἐπίσης ἀπαντᾶ ὁ τύπος :

Στὴ Χίο ἢ Παναγία στὰ Σικελιά²⁰ καὶ ὁ Ἅγ. Γάλας²¹.

Στὴ Νάξο ἢ Παναγία ἢ Ραχιδιώτισσα²², ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στὸ Κεραμί²³ καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος Σαγγρίου²⁴, στὴ Ρόδο ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Καπὶ καὶ στὴ Λίνδο²⁵, στὴν Πάτμο οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι²⁶ καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς²⁷.

Στὴν Κρήτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ σημειώνει ὁ Gerola²⁸, ἀναφέρομε τὸ ναὸ Ἅγ. Νικολάου στὰ Κυριακοσέλλια τοῦ Ἀποκορώνου²⁹.

Μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα³⁰ δὲν ἐξαντλεῖται φυσικὰ τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν μνημείων· σκοπὸς τοὺς μονάχα εἶναι νὰ δείξουν τὴν ἐξάπλωση τοῦ τύπου στὴν Ἑλλάδα³¹ καὶ στὴν Κύπρο.

II

Ὁ ναὸς φέρει, πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου, ἐπιγραφὴν, δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένη³² (Πί ν. 47 α). Μόνο λέξεις μποροῦν νὰ διαβαστοῦν, οἱ πλεονεξίες μὲ μεγά-

11. Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου Α', Λευκῶμα, Ἀθήναι 1935, εἰκ. 7, πίν. 13β.

12. Ὁ.π.π. εἰκ. 32 πίν. 36β.

13. Ὁ.π.π. εἰκ. 33 πίν. 29β.

14. Ὁ.π.π. εἰκ. 35 πίν. 40α.

15. Ὁ.π.π. εἰκ. 36 πίν. 41β.

16. Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθήναι 1956, σ. 148 κ.έ.

17. Ν. Μουτσόπουλος, ὁ.π.π. σ. 154 κ.έ.

18. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π.

19. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π. σ. 69.

20. Α. Orlandos, Monuments byzantins de Chios II, Athènes 1930, pl. 44.

21. Α. Orlandos, ὁ.π.π. πίν. 54.

22. Κ. Καλοκύρης, Ἐρευνὰ χριστιανικῶν μνημείων εἰς τὰς νήσους Νάξον, Ἀμοργόν καὶ Λέσβον, Ἀθήναι 1960, σ. 13.

23. Ὁ.π.π. σ. 14.

24. Ὁ.π.π. σ. 15.

25. Ἀ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ', σ. 83 καὶ 84.

26. Κ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1962, σχέδ. 3.

27. Ὁ.π.π. σ. 21, σχέδ. 6.

28. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Venezia, τόμ. II, εἰκ. 227, 228, 229, 232.

29. Τὸ μνημεῖο παρουσίασε ὁ Κ. Λασιθιωτάκης σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ἀπρίλιος 1966), ποὺ τὰ Πρακτικὰ του δὲν δημοσιεύτηκαν ἀκόμα, μὲ τίτλο « Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδῆς ναοὶ τῆς Δυτ. Κρήτης ». Τὴν ἀνακοίνωσή του μοῦ διέθεσε σὲ δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο καὶ τὸν εὐχαριστῶ θερμά. Βλ. καὶ Gerola, ὁ.π.π. εἰκ. 227.

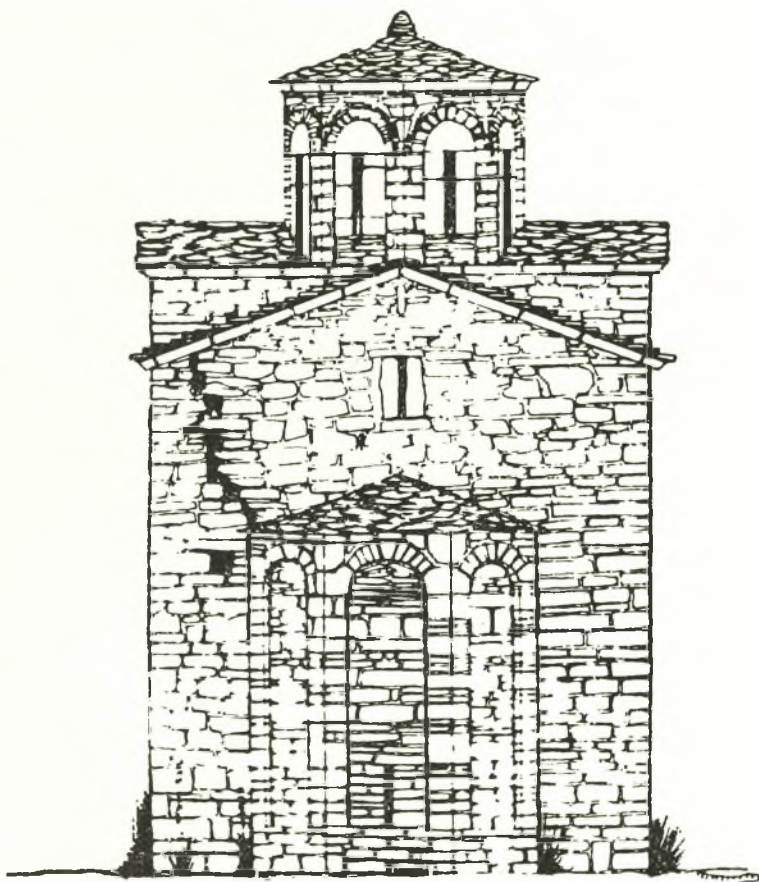
30. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στὰ ἐκτιθέμενα παραδείγματα δὲ γίνεται διάκριση σ' αὐτὰ ποὺ στηρίζουν τὸν τροῦλλον τοὺς σὲ πεσοῦς συμφυεῖς μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ ἀνοίγουν τόξα στὸ πάχος τῶν πλαγίων τοίχων.

31. Γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα βλ. Ὁρλάνδον, ΑΒΜΕ ΣΤ', σ. 85 σημ. 1.

32. Εἶναι κρίμα γιὰτὶ ὁ Τσαμίσης, ὁ.π.π. σημ. 2, δὲν ἀναφέρει τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς, οὔτε

λη δυσκολία, που μαρτυρούν βέβαια λογία επιγραφή, αλλά δεν αρκούν για να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα ούτε για το περιεχόμενό της ακόμα. Στη θέση που θα έπρεπε να υπήρχε χρονολογία, είναι έντελώς κατεστραμμένη ή εξίτηλη. Έτσι για την πιθανή χρονολόγηση του μνημείου μόνο στοιχεία μορφολογικά θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν.

Διατυπώθηκε παλαιότερα ή άποψη ότι η λύση της στηρίξεως του τρούλλου που έχει μικρότερη από της καμάρας διάμετρο, χρησιμοποιήθηκε στους χρόνους της Τουρκοκρα-

Σχέδ. 4. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία. Ἐνατολική ὄψη

τίας³³. Ὁ ναός τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Κυριακοσέλλια³⁴ πιστοποιεῖ ὅτι ἡ λύση αὐτὴ χρησι-
μοποιεῖται πολὺ παλαιότερα, ἀφοῦ ὁ ναός ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ 11ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ

κάν τὴν ὑπαρξή της, ἐνῶ παραδόξως ἀναφέρει αὐτὴν τῆς νότιας πλευρᾶς, πού θὰ δοῦμε παρακάτω. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ 1922, πού κατασκεύασε μετὰ τὴ φροντίδα τοῦ τὸ νάρθηκα, ἡ ἐπιγραφή, κι' ἂν δὲν ἦταν ἀκέραια, θὰ ἦταν σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ σήμερα.

33. Ἁ. Ὁρλάνδος, *ABME A'* (1935) σ. 58, 69 καὶ Ν. Μουτσόπουλος, *ὁ.π.π.* σ. 155-156.

34. Κ. Λασιθιωτάκης, βλ. παραπάνω σημ. 28.

12ου αί. Ἐτσι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἀπόδειξη. Στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν εἶναι τὰ ἑξῆς :

Ἡ παντελής ἔλλειψη γλυπτικοῦ διακόσμου. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα στοιχεῖο, γεγονός ποὺ οφείλεται ἔξ ἄλλου στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία στοὺς χρόνους τῆς δουλείας³⁵.

Ἡ ἔλλειψη πλινθίνου διακόσμου, ἀφοῦ μόνο στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ σημειώσαμε τέσσαρες ζῶνες πλινθῶν καὶ μερικὲς πλινθούς στὰ τόξα τῶν παραθύρων³⁶.

Ἡ χρῆση τῆς ἀργολιθοδομῆς στὴν τοιχοποιία πλὴν τοῦ τρούλλου καὶ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ³⁷.

Τὰ φωτιστικὰ μέσα τοῦ ναοῦ, ποὺ περιορίζονται σὲ στενὲς σχισμές, ἀντὶ παραθύρων, μὲ πλατύτερο ἄνοιγμα στὸ ἐσωτερικόν, ἐν εἶδει πολεμιστρῶν³⁸.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὀδηγοῦν στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Σ' αὐτὸ βοηθεῖ καὶ ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴ του.

III

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Δ. τοίχου καὶ ὄλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἀπὸ τοιχογραφίες.

Ἐξωτερικό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ὑπάρχει ἀνακουφιστικὸ τόξο μὲ τὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Προδρόμου (Π ἰ ν. 47 α). Ὁ τύπος βρίσκεται στὰ πλαίσια τῆς περιγραφῆς τῆς « Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων »³⁹, μὲ τὴ μικρὴ διαφορὰ ὅτι στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς παραστάσεως ὁ Ζαχαρίας κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά του σὲ τρυφερὴ στάση τὸ βρέφος. Χάρη καὶ κομψότητα χαρακτηρίζει τις κινήσεις καὶ τις στάσεις τῶν κοριτσιῶν ποὺ πλαισιώνουν τις σκηνές. Ἡ παράσταση ἔχει πολλὰ φθορές, ἀλλὰ στὸ σύνολό της εἶναι ἀπὸ τις πιὸ καλὰ διατηρημένες.

Δεξιὰ τῆς θύρας, γιὰ τὸ θεατὴ (Π ἰ ν. 47 β), ὁ Χριστὸς ὀλόσωμος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IC O ΓΑΥΚVC* ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι. Τὰ δεξιὰ ἀπ' αὐτὸ γράμματα εἶναι κατεστραμμένα. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα εὐλογίας, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ εὐαγγέλιο. Μεγάλῃ φθορᾷ ἔχει ἡ μορφή ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω καὶ στὸ πρόσωπο. Διακρίνεται ὁμως καλὰ ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων.

Σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση σώζεται, δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ Πρόδρομος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *O ΑΓ. ΙΩ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Ὁ ἅγιος παριστάνεται στὸ γνωστὸ τύπο, φτερωτὸς, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα εὐλογίας (Π ἰ ν. 47 β, 48 α). Τὸ ἱμάτιό του κυματίζει δεξιὰ του, ἐνῶ ἀπὸ μέσα διακρίνεται ὁ χιτῶνας ζωσμένος στὴ μέση. Εἶναι μιὰ μορφή δυνατὴ σὲ ἔκφραση, μὲ βαθιὰ ἐσωτερικότητα, τὴν ὁποία ὁ ζωγράφος πρόσεξε ἰδιαίτερα, ὅπως φαίνεται, ἀν τὴν συγκρίνη κανεῖς μὲ τις ἄλλες μορφές. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ οἱ ρυτίδες δίνονται μὲ γραμμὲς δυνατὲς καὶ γενικὰ ὄλο τὸ πρόσωπο τὸ χαρακτηρίζει σχηματοποίηση (Π ἰ ν. 48 α).

35. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, εἰς *L'Hellénisme Contemporain*, 1953, σ. 207.

36. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π.

37. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π., σ. 208.

38. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π.

39. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 175.

Στόν αντίστοιχο χώρο, ἀριστερά τῆς θύρας (Πί ν. 48 β), ὑπάρχουν τρεῖς ὁλόσωμες μορφές κατεστραμμένες ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Πρώτη, ἀριστερά ἀπὸ τὴ θύρα, εἶναι ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, στόν τύπο τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους⁴⁰, μὲ τὴν ἐπιγραφή, *MP ΘV* καὶ ἄλλη, πάνω ἀπὸ τὸ Χριστό, *IC XC* (Πί ν. 49 α-β). Ἡ Παναγία εἶναι ἐντελῶς κατὰ μέτωπον, ἐνῶ ὁ Χριστὸς στρέφει ἀριστερὰ τὸ κεφάλι καὶ κοιτάζει τὸν ἀρχάγγελο⁴¹, πὺ κρατεῖ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους (διακρίνεται ὁ σταυρός). Γλυκύτητα, ἡρεμία καὶ βαθὺς στοχασμὸς χαρακτηρίζει τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας, ἐνῶ τοῦ Χριστοῦ συγκρατημένη ἀνησυχία.

Ἀριστερὰ τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Πί ν. 50 α) καὶ ἀριστερώτερα τρίτος ἅγιος, πὺ δὲν διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή του.

Οἱ παραπάνω μορφές, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ζώνη εἰκονογραφῆσεως. Ὅλες ἔχουν φωτοστέφανο ἀνάγλυφο.

Πάνω ἀπ' αὐτὲς μιὰ δευτέρη ζώνη, 0,40 μ., μὲ στηθάρια ἁγίων καὶ μαρτύρων (Πί ν. 47 α - β). Τὰ στηθάρια αὐτὰ (τρία σώζονται δεξιὰ καὶ τέσσερα ἀριστερὰ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου) συνδέονται μεταξὺ τους μὲ μικρότερους κύκλους κατὰ τὸ πρότυπο τῶν «σηρικῶν τροχῶν» καὶ τὸ περίγραμμα δὲν εἶναι ἐντελῶς κυκλικό, ἀλλὰ ἐλλειψοειδές. Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὰ στηθάρια γεμίζει διακοσμητικὸ μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστούς.

Πάνω ἀπὸ τὰ στηθάρια ἄλλες δυὸ ζῶνες (ἡ κάτω ἔχει πλάτος 0,53 μ.) μὲ σκηνές, πὺ δὲν διακρίνονται ἀπὸ τὰ ἄλατα, τοὺς καπνοὺς καὶ τὶς φθορές, συμπληρώνουν τὴ διακόσμηση τοῦ Δ. τοίχου. Ἀπὸ λίγα στοιχεῖα ὀδηγεῖται κανεὶς στὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται γιὰ σκηνές ἀπὸ βίῳ ἁγίου (Πί ν. 48 β).

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσωμε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ λίγα ἴχνη πὺ σώζονται στὴ Ν. πλευρὰ.

Πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου ὑπάρχουν δύο ἐπάλληλα ἀνακουφιστικὰ τόξα. Τὸ πιὸ πάνω σώζει ὑπολείμματα τοιχογραφίας πὺ μόλις διακρίνονται (Πί ν. 43 α). Στὴ βάση ὅμως τοῦ τόξου διατηρεῖται ἐπιγραφή, μέσα σὲ πλαίσιο, ἡ ἐξῆς:
ΔΕΗCIC ΤΟΝ (Δ)ΘΛΟΝ ΤΘ (ΘΕΟΥ) ΓΕΩΡΓΙ(ΟΥ) ΕΝΕΤΙ ΑΧΟΑ (1671)
(Πί ν. 50 β).

Ἐπίσης, ψηλὰ στὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου κλεισμένο προφανῶς μεταγενέστερα, σώζεται ὑπόλειμμα τοιχογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται κεφαλὴ ἁγίου μὲ τὸ φωτοστέφανο (Πί ν. 46 β).

Ἐσωτερικό. Ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ναοῦ στὸ ἐσωτερικό, ἀπὸ τὶς φθορές τοῦ χρόνου καὶ πρὸ παντὸς ἀπὸ τοὺς καπνοὺς⁴² καὶ τὰ ἄλατα, δὲν ἐπιτρέπει τὴ λεπτομερῆ ἐξέταση τῶν θεμάτων τοῦ συνόλου τῆς τοιχογραφῆσεως. Ἰδιαιτέρα στὰ πάνω τμήματα ἡ δυσκολία εἶναι μεγαλύτερη. Μολαταῦτα στὸ μεγαλύτερο μέρος ἔγιναν διαπιστώσεις

40. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Ἄ. Ὀρλάνδον, *ABME Δ'* (1938), σ. 135, Γ. Σωτηρίου εἰς *AE* (1953-54) *A'*, σ. 88-91, ἀλλὰ κυρίως Ἄ. Ευγγόπουλον, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1957, σ. 187 κ.ἑ.

41. Στὴν παράσταση εἰκονίζεται μόνον ἓνας ἀρχάγγελος, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐξῆς. Ἄ. Ευγγόπουλος, *δ.π.π.* σ. 188-9.

42. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Π. Τσαμίσης, *δ.π.π.* σ. 125, στὴν Τουρκοκρατία οἱ βλαχοποιμένες χρησιμοποιοῦσαν τὸ ναὸ σάν καταφύγιο τὸ χειμῶνα καὶ ἀναβαν φωτιά, γι' αὐτὸ καὶ οἱ τόσοι καπνοί. Ἄλλὰ καὶ στὴν πρόσφατη δική μου ἐπίσκεψη βρῆκα ἀκόμα στάχτη καὶ καμένα ξύλα στὴ μέση τοῦ ναοῦ, πρᾶγμα πὺ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ συνήθεια ἐξακολουθεῖ καὶ στίς μέρες μας.

πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσωμε εικόνα γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ.

Στὸν Δυτικὸ τοῖχο, ἀριστερὰ τῆς θύρας, βλέποντας πρὸς τὰ δυτικά, εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη ἐκατέρωθεν σταυροῦ, κατεστραμμένοι ἐν μέρει. Εἶναι μορφὲς βαριές, ἄκομψες, μετρίας τέχνης. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο, σὲ προτομή, ἡ Ἅγία Κυριακὴ καὶ ἡ Ἅγία Παρασκευὴ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ ἄλλος ἀδιάγνωστος ἅγιος. Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτῆ, δεύτερη, πλάτους 0,38 μ., περιθέει ὄλο τὸ ναὸ καὶ περιλαμβάνει στηθάρια ἁγίων καὶ μαρτύρων.

Ψηλότερα μιὰ πολυπρόσωπη σύνθεση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ κάπνες ἀφήνουν μὲ δυσκολία νὰ φανοῦν οἱ μορφές.

Πάνω ἀπὸ τὴν Κοίμηση σκηνές δυσδιάκριτες συμπληρώνουν τὴν διακόσμηση τοῦ Δ. τοῖχου.

Οἱ δύο πλάγιοι τοῖχοι, Β. καὶ Ν., ἀκολουθοῦν τὸ ἐξῆς πρόγραμμα:

Ἡ κάτω σειρὰ (κατεστραμμένη μέχρι ὕψους 1.70 μ.) εἰκονίζει σειρὰ ὀλοσώμων ἁγίων. Διακρίνονται οἱ: Ἅγιος Ἀρτέμιος, στὸν πρῶτο νότιο πεσσό, πού κοιτᾶζει ἀνατολικά καὶ ἀπέναντί του, στὸν δεῦτερο πεσσό ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Στὸ Ν. τοῖχο ὁ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ στρατηλάτης καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἡ πιὸ δυνατὴ μορφή στὴ ζωγραφικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (Πί ν. 51α - β). Ὁρθιος, φορεῖ χλαμύδα μὲ πόρπη μπροστὰ στὸ στήθος, ἀπ' ὅπου προβάλλουν τὰ δύο του χέρια: μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ τὸ σταυρὸ τοῦ μάρτυρος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει τὸ σχῆμα τῆς δεήσεως μπροστὰ στὸ στήθος. Στὴν κόμη, πού ἀποδίδεται μὲ μικρὲς λευκὲς παράλληλες γραμμές, φέρει διάδημα, ἐνῶ ὁ φωτοστέφανος εἶναι ἀνάγλυφος, ὅπως καὶ στίς μορφές τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ Δ. τοῖχου.

Πάνω ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτῆ σειρὰ βρίσκεται ἡ ζώνη μὲ τὰ στηθάρια, πού, ὅπως εἶπαμε, περιθέει ὄλο τὸ ναὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱερό. Στὸ Β. τοῖχο πού διακρίνεται καλύτερα (Πί ν. 52 α), εἰκονίζονται στὴ σειρὰ οἱ μάρτυρες: Μάμας, Τρύφων, Σέργιος, Μερκούριος, Κήρυκος, Ἀκίνδυνος, Νεόφυτος, Νικηφόρος, Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἄβιβλος (διάβ. Ἄβιβος) (Πί ν. 52 β), Ἀρέθας, Εὐγένιος κ.ἄ.⁴³

Τὰ στηθάρια, πού, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ Δ. τοῖχου, περικλείονται ἀπὸ κανονικὸ κύκλο, συνδέονται μεταξύ τους μὲ ὠραιότατο καὶ πολὺπλοκο κόσμημα (Πί ν. 52 α - β): Ἐνα ἄνθος στὴ μέση, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκφύονται ἐλικοειδῶς ἀνά δύο πρὸς τὰ πάνω καὶ κάτω βλαστοί, πού διακλαδίζονται πρὸς διάφορες κατευθύνσεις συμμετρικά καὶ γεμίζουν ὅλον τὸν ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια κενὸ χῶρο, καταλήγοντας σὲ λεπτοὺς βλαστοὺς καὶ φύλλα. Τὸ διακοσμητικὸ αὐτό, ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνεται κάθε φορὰ ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια, ἴδιο σὲ γενικὲς γραμμές, στίς λεπτομέρειες ἔχει ποικιλία καὶ ἐλευθερία.

Πάνω ἀπὸ τὰ στηθάρια, τρίτη ζώνη μὲ τίς σκηνές τοῦ Ἀκαθίστου (Πί ν. 52 α, 53 α - β). Αὐτὴ ἔχει πλάτος 0,66 μ. καὶ ἀρχίζει μὲ μιὰ σκηνὴ στὸ Δ. τοῖχο καὶ τελειώνει στὴ ΝΔ. γωνία. Οἱ σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους μὲ ταινίες κόκκινες.

Τελευταῖα, στὴν καμάρια καὶ στὰ πάνω τμήματα τῶν πλαγίων τόξων, παριστάνονται σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ. Στὸ μεσαῖο τόξο τοῦ Β. τοῖχου παριστάνεται ὁ Χριστὸς «ἐκδιώκων τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας» (Πί ν. 52 α).

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς (Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἄβιβος), πού γιορτάζουν στίς 15 Νοεμβρίου μαζί, ἡ σειρὰ τῶν ἄλλων φαίνεται τυχαία.

Διακρίνονται άριστερά ο Χριστός και οι μαθητές πίσω του, δεξιά οι έκδιωκόμενοι έμποροι και μπροστά ζώα και αντικείμενα των έμπόρων.

Για τις σκηνές του Δωδεκαόρτου είναι δύσκολο να γίνη λόγος τώρα, γιατί έχουν καλυφθή έντελώς από τις κάπνες ή έχουν καταστραφεί.

Στήν κόγχη του ίεροϋ, κάτω εικονίζονται ιεράρχες όλόσωμοι, και στη μέση ο Μελισμός. Από πάνω τους μιá στενή ζώνη με τó «Λάβετε φάγετε» και «Πίετε έξ αϋτοϋ πάντες» και στο τεταρτοσφαίριο ή Πλατυτέρα δεομένη σε προτομή, με τó Χριστό σε στηθάριο. Από τις δυó πλευρές της οι άρχάγγελοι σε προτομή.

Στό Α. τμήμα τής καμάρας διακρίνονται τρία στηθάρια, αλλά τά θέματά τους είναι κατεστραμμένα.

Στόν τρούλλο, τέλος, σώζεται ο Παντοκράτορας πού περιβάλλεται από διπλό κύκλο και από άγγελικές δυνάμεις έξω άπ' αϋτόν (Πί ν. 54 α - β). Στο τύμπανο του τρούλλου οι πιθανώς εικονιζόμενοι προφήτες δέν διακρίνονται. Διατηροϋνται όμως ίχνη των Εϋαγγελιστών στα σφαιρικά τρίγωνα τής βάσεως του τρούλλου.

IV

Τό όνομα του ζωγράφου και ή χρονολογία πού διακοσμήθηκε ο ναός μās είναι άγνωστα. Η έπί του υπερθύρου έπιγραφή, όπως είπαμε, είναι στο μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένη ή έξίτηλη. Η δεύτερη έπιγραφή, κάτω από τó ανακουφιστικό τόξο του παραθύρου τής Ν. πλευράς, αναγράφει τó έτος 1671, αλλά αϋτή άφορά στην τοιχογραφία του τόξου, από την όποία διατηροϋνται μόνο ίχνη. Τόσο τά γράμματά της, σε σύγκριση με αϋτά τής άλλης έπιγραφής, όσο και ή τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του ναοϋ, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ή δεύτερη αϋτή έπιγραφή δέν έχει σχέση με την άλλη ζωγραφική του ναοϋ.

Έδω πρέπει να προστεθή τó έξής σημαντικό γεγονός. Σε μικρή άπόσταση από τόν Άγ. Ζαχαρία βρίσκονται τά έρείπια του χωριοϋ Ληνοτόπι⁴⁴, γνωστοϋ από σειρά ζωγράφων του 16ου και 17ου αι., από τούς όποίους άρχαιότερος είναι ο ζωγράφος Νικόλαος⁴⁵, ο όποιος ζωγραφίζει στα 1570 την εκκλησία του Άγ. Δημητρίου στα Παλατίτσια, κοντά στη Βέρεια. Σύγκριση των τοιχογραφιών του Άγ. Ζαχαρία με τó έργο του Νικολάου έδειξε πώς δέν ύπάρχει σχέση ανάμεσα στα δυó μνημεία, κι' αϋτό αναφέρεται γιατί, στόν 16ο αι. και μετά, οι γνωστοί ζωγράφοι από τó Ληνοτόπι πηγαίνουν και δουλεύουν μακριά (Ήπειρο, Μακεδονία)⁴⁶, ένω ο Άγ. Ζαχαρίας είναι έργο άλλων ζωγράφων.

Βέβαια, τίποτε δέν άποκλείει, για την ώρα, και τó μνημείο αϋτό να άνήκη σε ζωγράφους από τó Ληνοτόπι, άγνωστους προς τó παρόν.

Έν πάση περιπτώσει, οι τοιχογραφίες του Άγ. Ζαχαρία πρέπει να είναι έργο όχι ένός αλλά δυó ζωγράφων: ο ένας ζωγραφίζει την έξωτερική όψη του Δ. τοίχου, τή μορφή του Άγ. Δημητρίου και τή ζώνη με τά στηθάρια στο έσωτερικό του ναοϋ, και ο δεύτερος την ύπόλοιπη εκκλησία (χωρίς να ύπολογίζωμε τις τοιχογραφίες τής καμάρας γιατί, όπως είπαμε, ή κατάστασή τους δέν έπιτρέπει, πριν άπ' τόν καθαρισμό, μελέτη).

44. Για την όρθή του γραφή και γενικά για τó Ληνοτόπι, βλ. Μαν. Χατζηδάκη, Συμβολή στη μελέτη τής μεταβυζαντινής ζωγραφικής εις L'Hellénisme Contemporain, Άθήνα 1953, σ. 236.

45. Μ. Χατζηδάκης, ό.π.π. Ά. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 312 και Μ. Άνδρόνικος, Κτητορική έπιγραφή του Άγ. Δημητρίου τής Παλατίτσας, εις Μακεδονικά Α' (1940) σ. 190-4.

46. Μ. Χατζηδάκης, ό.π.π.

Ὁ πρῶτος ζωγράφος εἶναι τεχνίτης καλύτερος. Τὰ πρόσωπά του χαρακτηρίζει ἔκφραση ἐσωτερικοῦ κόσμου πλούσιου. Βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν παράδοση τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ 16ου αἰ. Ὁ προπλασμός εἶναι σκοτεινὸς μὲ λιγότερα φῶτα στὰ φωτισμένα μέρη. Ὁ ἄλλος χρησιμοποιεῖ πλατύτερα φῶτα καὶ ἡ τέχνη του ἔχει χαρακτῆρα λαϊκότερο.

Χρονολογία. Γιὰ τὴν ὥρα τὰ χρονολογημένα μνημεῖα τῆς Δ. Μακεδονίας δὲν ἔχουν δημοσιευθῆ στὸ σύνολό τους, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν συναγωγή συμπερασμάτων, πὸ νὰ ὀδηγοῦν σὲ μιά, μὲ μεγάλη πιθανότητα ἂν ὄχι βεβαιότητα, χρονολόγηση τῶν ἄλλων μνημείων.

Ὡστόσο τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παρακμῆς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, πὸ εἶναι πιὰ ἔκδηλη στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. καὶ προχωρεῖ στὸν 17ο (γιὰ νὰ καταλήξῃ στὸν ἐντελῶς λαϊκὸ χαρακτῆρα)⁴⁷, παρουσιάζονται καὶ στὸ μνημεῖο πὸ ἐξετάζομε. Ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Ζαχαρία μᾶς ὀδηγεῖ μὲ πολλὴ πιθανότητα στὸ τέλος τοῦ 16ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. Μὲ τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ προστεθῆ στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀκόμα ἓνα ἄγνωστο ὡς τώρα τοιχογραφικὸ σύνολο.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, μὲ τὶς κομπῆς ἀναλογίες, καὶ ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν του, δείχνουν ἓνα ἐπίπεδο τέχνης στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὄχι κοινό. Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτὸ γίνεται ἀκόμα μεγαλύτερο ἐξ αἰτίας τῆς θέσεώς του, γιατί βρίσκεται ἀφ' ἑνὸς τόσο κοντὰ στὴν πατρίδα ζωγράφων, τὸ Ληνοτόπι, καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ μιά περιοχὴ τόσο ἔρημη καὶ δυσπρόσιτη, στὴν ὁποία δὲν συναντᾶ κανεὶς μνημεῖο σὲ μεγάλη ἀκτίνα.

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

47. Ἄ. Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 126.

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Ν. ἄποψη, β. ΒΑ. ἄποψη

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. "Άγιος Ζαχαρίας: α - β. ΝΑ. άποψη

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Α. ἄποψη. β. Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Κόγχη ἱεροῦ, λεπτομέρεια, β. Νότιο παράθυρο με ὑπόλειμμα τοιχογραφίας

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Τοιχογραφία στό ἐξωτερικό τοῦ Δ. τοίχου. Ἐνακουφιστικό τόξο, β. Τοιχογραφία στό ἐξωτερικό τοῦ Δ. τοίχου. Χριστός καί Πρόδρομος

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

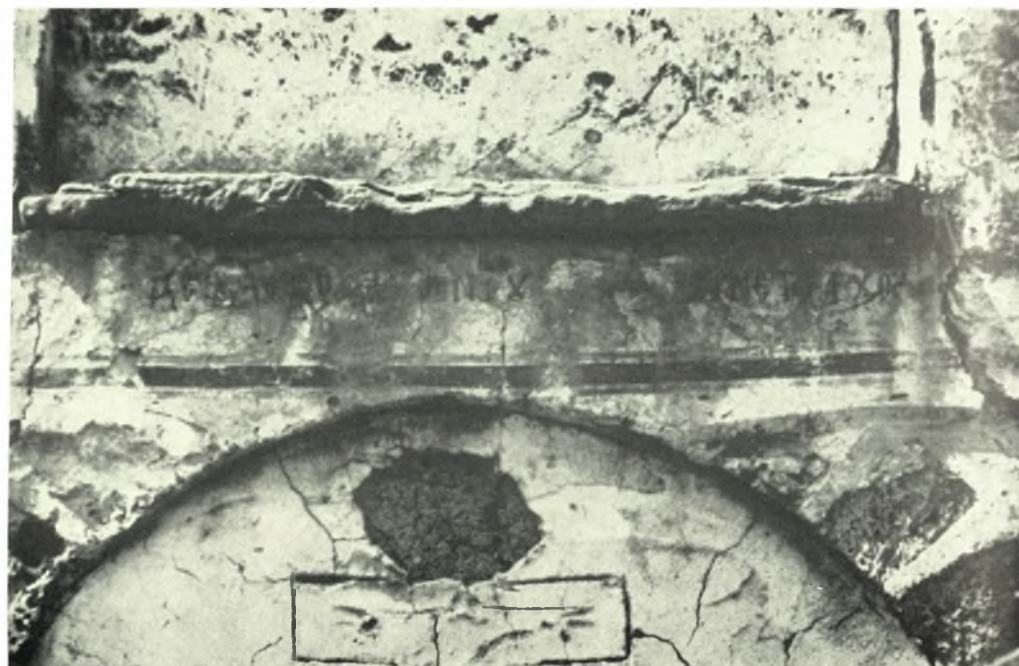
Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Λεπτομέρεια τοῦ Πί ν. 47 β, β. Τοιχογραφία στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ Δ. τοίχου

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. "Άγιος Ζαχαρίας: α - β. Έξωτερική όψη δυτικού τοίχου. Παναγία τοῦ Πάθους
καὶ λεπτομέρεια αὐτῆς

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Ἐξωτερικὴ ὄψη Δ. τοίχου. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.
β. Ἐπιγραφή στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ Ν. τοίχου

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α - β. Τοιχογραφία Ἁγίου Δημητρίου καὶ λεπτομέρεια αὐτῆς

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

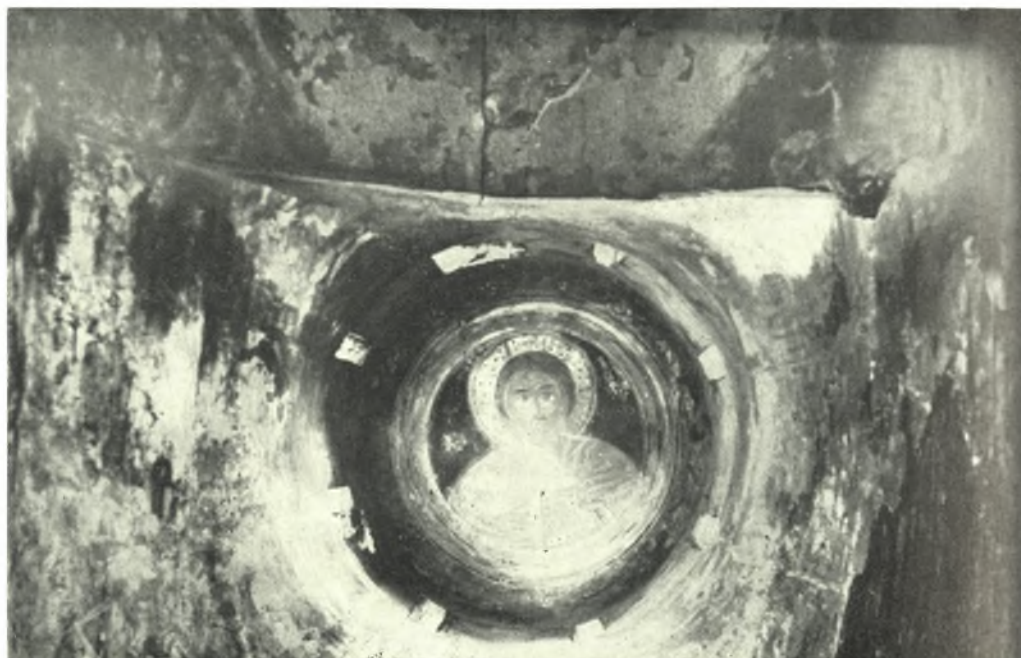
Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας. Τοιχογραφίες Β. τοίχου: α. Μεσαίο τόξο, β. Στηθάριο καὶ διακοσμητικό

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α - β. Σκηνή τοῦ Ἄκαθίστου (Ζ) καὶ λεπτομέρεια αὐτοῦ

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α - β. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τροῦλλου καὶ λεπτομέρεια αὐτοῦ

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ